

‘ওঁ’

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ চতুৰ্দশোহধ্যায়ঃ

আগৰ বহুতো আধ্যায় বিলাকত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই জ্ঞানৰ স্বৰূপ স্পষ্ট কৰিছে। ৪/১৯ আধ্যায়ত তেখেতে কৈছে যে যি পুৰুষৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণতাৰে আৰম্ভ কৰা নিৰ্দিষ্ট কৰ্মৰ আচৰণে ক্ৰমশঃ উত্থান হৈ ইমান সুক্ষ্ম হৈ যায় যে কামনা আৰু সংকল্পৰ সম্পূৰ্ণ শমন হৈ যায়, সেই সময়ত যাক তেওঁ জানিব বিচাৰিছে তেওঁৰ প্ৰত্যক্ষ অনুভূতি হৈ যায়, সেই অনুভূতিৰ নামেই হ’ল জ্ঞান। তেৰ আধ্যায়ত জ্ঞানৰ পৰিভাষা দি কৈছে ‘অধ্যাত্মজ্ঞান নিত্যত্বং তত্ত্বজ্ঞানার্থ দৰ্শনম্’ আত্মজ্ঞানত একবস স্থিতি আৰু তত্ত্বৰ অৰ্থ স্বৰূপ পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনেই জ্ঞান। ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ ভেদক বিদিত কৰি লোৱাটোৱে হ’ল জ্ঞান। জ্ঞানৰ অৰ্থ শাস্ত্ৰাৰ্থ নহয়। শাস্ত্ৰ মনত ৰখাটো জ্ঞান নহয়। অভ্যাসৰ সেই অৱস্থাই জ্ঞান, যত সেই তত্ত্ব বিদিত হয় পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰৰ লগতে পাব পৰা অনুভূতিৰ নামেই জ্ঞান, তাৰ বিপৰীত সকলো খিনি অজ্ঞানতা।

এইদৰে সকলো খিনি কোৱাৰ পিছতো চৈধ্য আধ্যায়ত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে অৰ্জুন! সেই জ্ঞানতকৈও পৰম উত্তম জ্ঞান মই আকৌ তোমাৰ বাবে কম। যোগেশ্বৰে তাকে পুনৰাবৃত্তি কৰিব বিচাৰিছে; কিয়নো ‘শাস্ত্ৰ সুচিন্তিত পুনি পুনি দেখিয়’ ভালদৰে চিন্তন কৰা শাস্ত্ৰও বাৰে বাৰে চাব লাগে। ইমানেই নহয়, যেতিয়াই আপুনি সাধন পথত অগ্ৰসৰ হব, যেতিয়াই সেই ইষ্টত প্ৰৱেশ কৰিব, তেতিয়াই ব্ৰহ্মৰ পৰা নতুন অনুভূতি প্ৰাপ্ত হব। এই

জাননীটো সদগুৰু মহাপুৰুষেইদিয়ে সেই কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে মই আকৌ কম।

স্মৃতি এনে এটা লিপি য'ত সংস্কাৰ সমূহৰ অংকন সদায়েই হৈ থাকে। যদি সাধকৰ ইষ্টত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা জাননীসমূহ ধূসৰিত হৈ যায়, তেতিয়া সেই স্মৃতি লিপিত প্ৰকৃতি অংকিত হ'ব ধৰে যি বিনাশৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। সূচনা বিলাক পুনৰাবৃত্তি হৈ থকা উচিত। আজি স্মৃতি জীৱন্ত হৈ আছে, কিন্তু আগবাঢ়ি গৈ থকা অৱস্থাত প্ৰৱেশ পোৱাৰ পিছত এই অৱস্থা নেথাকে। সেই কাৰণে পূজ্য মহাৰাজজীয়ে কৈছিল যে ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ চিন্তন সদায়েই কৰিবা, এক মালা জপ কৰা, যি চিন্তনৰ মালা ঘূৰোৱা হয়, বাহিৰৰ মা লা নহয়।

এইটো হ'ল সাধকৰ বাবে, কিন্তু বাস্তৱিক সদগুৰু যি সকল, তেওঁ সদায়েই সেই পথিকৰ পাছত লাগিয়েই থাকে, ভিতৰত তেওঁৰ আত্মাত জাগ্ৰত হৈ আৰু বাহিৰত নিজৰ ক্ৰিয়া-কলাপৰ দ্বাৰা অভিনৱ পৰিস্থিতিৰে অৱগত কৰাই চলাই নিয়ে। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণও মহাপুৰুষ আছিল। অৰ্জুন শিষ্য আছিল, তেওঁ বক্ষা কৰি চলাই নিবৰ বাবে ভগৱানক প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। সেইকাৰণে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে জ্ঞানতকৈও অতি উত্তম জ্ঞান মই তোমাক আকৌ কম।

শ্ৰীভগবানুবাচ

পৰং ভূয়ঃ প্ৰবক্ষ্যামি জ্ঞানানাং জ্ঞানমুত্তমম্।

যজ্জ্ঞাত্বা মনয়ঃ সৰ্বে পৰাং সিদ্ধিমিতো গতাঃ ॥ ১ ॥

অৰ্জুন ! জ্ঞানতকৈও অতি উত্তম জ্ঞান পৰম জ্ঞান মই আকৌ তোমাৰ কাৰণে কৈছোঁ (যাক আগতো কৈছিলো) যাক জানি সকলো মুনি জন এই সংসাৰৰ পৰা মুক্ত হৈ পৰম সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিছে। (যাৰ পিছত জানিবলৈ বাকী নাথাকে)

ইদং জ্ঞানমুপাশ্ৰিত্য মম সাধৰ্ম্যমাগতাঃ।

সৰ্গেৎপি নোপজায়ন্তে প্ৰলয়ে ন ব্যথন্তি চ ॥ ২ ॥

এই জ্ঞানক একেবাৰেই আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰি, ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা চলি গৈ মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰালোক সৃষ্টিৰ আদিত পূনৰ জন্ম নলয় আৰু প্ৰলয়কালতো অৰ্থাৎ শৰীৰৰ অন্তৰ সময়তো ব্যাকুল নহয়; কিয়নো মহাপুৰুষৰ শৰীৰৰ অন্ততো সেই দিনাই হয়, যেতিয়া তেওঁ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। তাৰ পাছত শৰীৰ থকাৰ বাবে এটি আশ্ৰয় স্থল মাত্ৰ হৈ পৰে। পূনৰ জন্মৰনো স্থান ক'ত, য'ত মানুহে জন্ম লয়? এই বিষয়ত শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

মম যোনিৰ্মহদব্ৰহ্ম তস্মিন্গৰ্ভং দধাম্যহম্।

সম্ভৱঃ সৰ্বভূতানাং ততো ভৱতি ভাৰত।। ৩।।

হে অৰ্জুন! মোৰ 'মহদব্ৰহ্ম' - অৰ্থাৎ অষ্টধা মূল প্ৰকৃতি সম্পূৰ্ণ ভূত সমূহৰ যোনি হয়, তাত মই চেতনাৰ বীজৰ স্থাপন কৰো, সেই জড়-চেতনৰ সংযোগতেই সকলো ভূতপ্ৰাণীৰ উৎপত্তি হয়।

সৰ্বযোনিষু কৌন্তেয় মূৰ্তয়ঃ সম্ভৱন্তি যাঃ।

তাসাং ব্ৰহ্ম মহদ্যোনিৰহং বীজপ্ৰদঃ পিতা।। ৪।।

হে কৌন্তেয়! সকলো যোনি সমূহত যিমান শৰীৰ উৎপন্ন হয়, সেই সকলোৰে 'যোনিঃ' গৰ্ভধাৰণ কৰোতা মাতৃ আঠ ভেদযুক্ত মূলপ্ৰকৃতি হয় আৰু ময়েই পিতা ৰূপে তাত বীজ স্থাপন কৰো। অন্যকোনো মাতৃও নহয় পিতৃও নহয়। যেতিয়ালৈকে জড়-চেতনৰ সংযোগ থাকে, জন্ম হৈ থাকিব, নিমিও কিবা এটা থাকিবই। চেতন আত্মা জড় প্ৰকৃতিত কিয় বান্ধ খায়? ইয়াত কয় -

সত্ৰং ৰজস্তম ইতি গুণাঃ প্ৰকৃতিসম্ভৱাঃ।

নিৰঞ্জনমহাবাহো দেহে দেহিনমব্যয়ম্।। ৫।।

হে মহাবাহু অৰ্জুন! সত্ৰগুণ, ৰজগুণ আৰু তমঃগুণ প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা তিনিটা গুণেই অবিনাশী জীৱাত্মাক শৰীৰত বান্ধে। কি দৰে?

তত্র সত্ৰং নিৰ্মলত্বাৎপ্ৰকাশকমনাময়ম্।

সুখসঙ্গেন বপ্লাতি জ্ঞানসঙ্গেন চানঘ।। ৬।।

হে নিষ্পাপ অৰ্জুন! এই তিনিও গুণত প্ৰকাশ কৰিব পৰা নিৰ্বিকাৰ সত্ৰুগুণেইতো - নিৰ্মল হোৱাৰ কাৰণে সুখ আৰু জ্ঞানৰ আসক্তিতে আত্মক শৰীৰত বান্ধে। সত্ৰুগুণো বন্ধনেই হয়। প্ৰভেদ ইমানেই যে সুখ অকল পৰমাত্মাতেই আছে আৰু জ্ঞান হ'ল সাক্ষাৎকাৰৰ নাম। সত্ৰুগুণ তেতিয়ালৈকে বান্ধ খাই থাকে, যেতিয়ালৈকে পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰ নহয়।

ৰজো বাগাত্মকং বিদ্ধি তৃষ্ণাসঙ্গসমুদ্ভবম্।

তন্নিবন্ধাতি কৌণ্ডেয় কৰ্মসঙ্গেন দেহিনম্ ॥ ৭ ॥

হে অৰ্জুন! বাগৰ জীৱন্ত স্বৰূপেই হ'ল ৰজোগুণ। ইয়াক তুমি কামনা আৰু আসক্তিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা। সেই জীৱাত্মক কৰ্ম আৰু তাৰ ফলৰ আসক্তিত বান্ধে। সি কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়।

তমস্তুজ্ঞানজং বিদ্ধি মোহনং সৰ্বদেহিনাম্।

প্ৰমাদালস্যনিদ্ৰাভিস্তন্নিধ্ৰাতি ভাৰত ॥ ৮ ॥

অৰ্জুন! সমস্ত দেহধাৰী সকলক মোহিতকৰি ৰাখিব পৰা তমগুণক তুমি অজ্ঞানৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা। সিয়ে এই আত্মক প্ৰমাদ অৰ্থাৎ ব্যৰ্থচেষ্টা, এলাহ, (কাইলৈহে কৰিম) আৰু নিদ্ৰাৰ দ্বাৰা মানুহ বেছিকৈ শুয়ে। শৰীৰেৰে শুই থাকে এনে নহয়। এই জগত খনেই ৰাতি। তমগুণ সম্পন্ন ব্যক্তি এই জগতৰূপী নিশাত ৰাতিয়ে-দিনে ব্যস্ত হৈ থাকে, প্ৰকাশ স্বৰূপৰ ফালে অচেতন হৈ থাকে। এয়েই হ'ল তমগুণী নিদ্ৰা। যি ইয়াত বান্ধখাইছে, তেওঁ শোৱে। এতিয়া তিনিও গুণৰ বান্ধনৰ সামূহিক স্বৰূপৰ বিষয়ে কয় -

সত্ৰুং সুখে সঞ্জয়তি ৰজঃ কৰ্মণি ভাৰত।

জ্ঞানমাবৃত্য তু তমঃ প্ৰমাদে সঞ্জয়ত্যত ॥ ৯ ॥

অৰ্জুন! সত্ৰুগুণে সুখত লগায়, শাস্ত্ৰত পৰম সুখৰ ধাৰাত লগায়, ৰজগুণে কৰ্মত প্ৰবৃত্ত কৰায় আৰু তমগুণে জ্ঞানক ঢাকি ৰাখি প্ৰমাদত অৰ্থাৎ অন্তঃকৰণৰ ব্যৰ্থ-চেষ্টাত লগায়। গুণ সমূহ যেতিয়া একে স্থানতে একে হৃদয়তে থাকে তথাপিও বেলেগে-বেলেগে কেনেকৈ বিভক্ত হয়? এই বিষয়ে যোগেশ্বৰ

শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

ৰজস্তুমশ্চাভিভূয় সত্ৰং ভৱতি ভাৰত।

ৰজঃ সত্ৰং তমশ্চৈব তমঃ সত্ৰং ৰজস্তুথা।। ১০।।

হে অৰ্জুন! ৰজগুণ আৰু তমগুণক হেঁচি সত্ৰগুণ আগবাঢ়ে, তেনেকৈ সত্ৰগুণ আৰু তমগুণক তলপেলাই ৰজগুণ আগবাঢ়ে তথা এইদৰে ৰজগুণ আৰু সত্ৰগুণক হেঁচাদি তমগুণ আগবাঢ়ে। এইটো কেনেদৰে জনা যাব যে কেতিয়া আৰু কোন গুণে কাৰ্য্য কৰি আছে?

সৰ্বদ্বাৰেষু দেহেহস্মিন্‌প্রকাশ উপজায়তে।

জ্ঞানং যদা তদা বিদ্যা দ্বিবৃদ্ধং সত্ৰমিত্যুত।। ১১।।

যি সময়ত এই শৰীৰ তথা অন্তঃকৰণ আৰু সম্পূৰ্ণ ইন্দ্ৰিয় সমূহত ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশ আৰু বোধশক্তি উৎপন্ন হৈছে, সেই সময়ক এনে বুলি জানিব লাগিব যে সত্ৰগুণ বিশেষ বৃদ্ধি হৈছে। তথা -

লোভঃ প্ৰবৃত্তিৰাৰম্ভঃ কৰ্মণামশমঃ স্পৃহা।

ৰজস্যেতানি জায়ন্তে বিবৃদ্ধে ভৱতৰ্ষভ।। ১২।।

হে অৰ্জুন! ৰজগুণৰ বিশেষ বৃদ্ধি হলে লোভ, কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হোৱাৰ চেষ্টা, কৰ্মৰ আৰম্ভ অশান্তি অৰ্থাৎ মনৰ চঞ্চলতা, বিষয় ভোগত লালসা এই সকলো খিনি উৎপন্ন হয়। এতিয়া তমগুণৰ বৃদ্ধি কেনেদৰে হয়?

অপ্ৰকাশ্যোহপ্ৰবৃত্তিশ্চ প্ৰমাদো মোহ এব চ।

তমস্যেতানি জায়ন্তে বিবৃদ্ধে কুৰুন্‌ন্দন।। ১৩।।

অৰ্জুন ! তমগুণৰ বৃদ্ধি হলে (প্ৰকাশ পৰমাত্মাৰ দ্যোতক) ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশৰ ফালে আগ নবঢ়াৰ স্বভাৱ, যি কৰাৰ যোগ্য প্ৰক্ৰিয়া বিশেষ তাত প্ৰবৃত্ত নথকা, অন্তঃকৰণত মিছা চেষ্টাৰ টৌ আৰু সংসাৰত মুগ্ধ কৰিব পৰা প্ৰবৃত্তি সমূহ এই সকলো বিলাক উৎপন্ন হয়। এই গুণ সমূহ জানিলে লাভ কি?

যদা সত্ত্বে প্ৰবৃদ্ধে তু প্ৰলয়ং যাতি দেহভৃৎ।

তদোত্তমবিদাং লোকানমলান্‌প্ৰতিপদ্যতে।। ১৪।।

যেতিয়া এই জীৱাত্মা সত্ত্বগুণৰ বৃদ্ধিকালত মৃত্যু প্ৰাপ্ত হয়, শৰীৰ ত্যাগ কৰে, তেতিয়া উত্তম কৰ্মকৰোঁতাৰ দুখ নথকা দিৱ্য লোক প্ৰাপ্ত কৰে। তথা -

সি প্ৰলয়ং গত্বা কৰ্মসঙ্গিষু জায়তে।

তথা গ্ৰহীনস্তমসি মূঢ়যোনিষু জায়তে।। ১৫।।

ৰজগুণৰ বৃদ্ধি হোৱাত মৃত্যু প্ৰাপ্ত হলে কৰ্মত আসক্তি থকা মনুষ্যহে জন্ম গ্ৰহণ কৰে, তথা তমগুণৰ বৃদ্ধি সময়ত মৃত্যু হোৱা পুৰুষ মুঢ় যোনীত জন্ম হয় য'ত কীট পতঙ্গ আদি যোনীসমূহ আছে। সেয়ে গুণৰ ভিতৰতো মানুহ সাত্ত্বিক গুণৰাণ হোৱা উচিত। প্ৰকৃতিৰ এই জমাধন আপোনাৰ অৰ্জিত গুণ সমূহক, মৃত্যুৰ পাছতো তেওঁ আপোনাক সুৰক্ষীত ভাৱেই ঘূৰাই দিয়ে। এতিয়া চাওক ইয়াৰ পৰিণাম -

কৰ্মণঃ সুকৃতস্যাত্মঃ সাত্ত্বিকং নিৰ্মলং ফলম্।

ৰজসস্ত ফলং দুঃখমজ্ঞানং তমসঃ ফলম্।। ১৬।।

সাত্ত্বিক কৰ্মৰ ফল সাত্ত্বিক, নিৰ্মল, সুখ, জ্ঞান আৰু বৈবাগ্য আদি বুলি কোৱা হৈছে; ৰাজস কৰ্মৰ ফল দুখ আৰু তামস কৰ্মৰ ফল অজ্ঞানতা। তথা -

সত্ত্বাৎসঞ্জায়তে জ্ঞানং ৰজসৌ লোভ এব চ।

প্ৰমাদমোহৌ তমসৌ ভবতোহজ্ঞানমেৰ চ।। ১৭।।

সত্ত্বগুণৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ উৎপন্ন হয় (ঈশ্বৰীয় অনুভূতিৰ নাম জ্ঞান) ঈশ্বৰীয় অনুভূতিৰ প্ৰৱাহ হয়। ৰজগুণৰ দ্বাৰা নিঃসন্দেহে লোভ উৎপন্ন হয়, তথা তমগুণত প্ৰমাদ, মোহ, আলস্য (অজ্ঞান) হে উৎপন্ন হয়। এইবোৰ উৎপন্ন হৈ কি গতি দিয়ে ?

উধ্বৰ্গ গচ্ছন্তি সত্ত্বস্থা মথ্যে তিষ্ঠন্তি ৰাজসাঃ।

জঘন্যগুণবৃত্তিস্থা অথো পচ্ছন্তি তামসাঃ ॥ ১৮ ॥

সত্ৰগুণত স্থিত হোৱা পুৰুষ 'উৰ্বমূলং' সেই মূল পৰমাত্মাৰ ফালে প্ৰবাহিত হৈ নিৰ্মল লোকলৈ যায়। ৰজগুণত স্থিত ৰাজস পুৰুষ মধ্যম শ্ৰেণীৰ মানুহ হয়, যাৰ ওচৰত - বিবেক-বৈৰাগ্য আদি নাথাকে আৰু অধৰ্ম কীট-পতঙ্গ যোনিত পূনৰ জন্ম প্ৰাপ্ত নকৰে আৰু নিন্দনীয় তমগুণত প্ৰবৃত্ত হোৱা তামস পুৰুষ 'অধোগতিঃ' অৰ্থাৎ পশু-পক্ষী, কীট-পতঙ্গ আদি অধৰ্ম যোনিত প্ৰাপ্ত হয়। এইদৰে তিনিও গুণ কোনোৱা ৰূপত যোনিৰ কাৰণ হৈ পৰে। যি পুৰুষ এই গুণৰ পৰা পাৰ হৈ যায়, তেওঁ জন্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ যায় আৰু মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। এই বিষয়ে কয় -

নান্য গুণেভ্যঃ কৰ্তাৰং যদা দ্ৰষ্টানুপশ্যতি।

গুণেভ্যশ্চ পৰং বেত্তি মদ্ভাৱং সৌহৃদিগচ্ছতি ॥ ১৯ ॥

যি সময়ত দ্ৰষ্টা আত্মা তিনিও গুণৰ অতিৰিক্ত অন্য কোনো কৰ্তা বুলি নেদেখে আৰু তিনিও গুণতকৈ অত্যন্ত দূৰত থকা পৰমতত্ত্বক 'বেত্তি' বিদিত কৰি লয়, সেই সময়ত সেই পুৰুষে মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। এইটো বৌদ্ধিক মান্যতা নহয় যে গুণ গুণতে থাকে। সাধন কৰিলে এনে এটা অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয় যত সেই পৰমৰ অনুভূতি হয় যে গুণৰ বাদে কোনো কৰ্তাই দেখা নাপায়, সেই সময়ত পুৰুষ তিনিও গুণৰ পৰা অতীত হৈ যায়। ই কল্পনা নহয়। আগলৈ কৈছে

গুণানেতানতীত্য ত্ৰীন্দেহী দেহ সমুদ্ভৱান্।

জন্ম মৃত্যু জৰাদুঃখৈৰ্বিমুক্তোহমৃতমশ্নতে ॥ ২০ ॥

পুৰুষে এই স্থূল শৰীৰৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ স্বৰূপ তিনিও গুণৰ অতীত হৈ জন্ম-মৃত্যু বৃদ্ধাৱস্থা আৰু সকলো প্ৰকাৰৰ দুখৰ পৰা বিশেষ ৰূপেৰে মুক্তি হৈ অমৃত তত্ত্বক পান কৰে। ইয়াত অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিছে -

অৰ্জুন উবাচ

কৈৰ্লিঙ্গেশ্বৰীন্‌গুণানেতানতীতো ভৱতি প্ৰভো।

কিমাচাৰঃ কথং চৈতাংস্বীন্‌গুণানতিবৰ্ততে।। ২১।।

প্ৰভূ! এইতিনিও গুণৰ পৰা অতীত হোৱা পুৰুষ কেনে লক্ষণ যুক্ত
আৰু কিদৰে আচৰণ কৰে তথা মানুহে কি উপায়েৰে এই তিনিও গুণৰ পৰা
অতীত হ'ব পাৰে?

শ্ৰীভগৱানুবাচ

প্ৰকাশং চ প্ৰবৃত্তিং চ মোহমেৰ চ পাণ্ডৱ।

ন দ্বেষ্টি সম্প্ৰবৃত্তানি ন নিবৃত্তানি কাঙ্ক্ষতি।। ২২।।

অৰ্জুনৰ উপৰোক্ত তিনিওটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয়
- অৰ্জুন! যি পুৰুষ ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশ সত্ৰুগুণ কাৰ্য্যৰূপ, বজ্ৰগুণৰ কাৰ্য্যৰূপ প্ৰবৃত্তি,
আৰু তমগুণৰ কাৰ্য্যৰূপ মোহতো প্ৰবৃত্তি হ'লেও বেয়া নাপায় আৰু নিবৃত্তি
হ'লেও তাৰ আকাংক্ষা নকৰে, তথা -

উদাসীনবদাসীনো গুণৈৰ্যো ন ৰিচাল্যতে।

গুণা ব্ৰতন্ত ইত্যেব যোহব্ৰতীৰ্ঠতি নেঙ্গতে।। ২৩।।

যাক এইদৰে উদাসীন সদৃশ স্থিত হোৱা গুণৰ দ্বাৰা বিচলিত কৰিব
নোৱাৰে, গুণ গুণতেই থাকে, এনেদৰে যথার্থ ভাবে জানি যি জনে সেই
স্থিতিত নচলে, তেতিয়া সেই গুণৰ পৰা অতীত হ'ব পৰা যায়।

সমদুঃখসুখঃ স্বস্থঃ সমলোপ্তাশ্মকাধঃনঃ।

তুল্যপ্ৰিয়াপ্ৰিয়ো স্বীৰস্তুল্যনিন্দাত্মসংস্তুতিঃ।। ২৪।।

যি নিৰন্তৰ স্বয়ং অৰ্থাৎ আত্মভাৱত স্থিত হৈ থাকে, সুখ আৰু দুখক
সমান ভাৱে, শিল-মাটি আৰু সোনতো সম ভাৱ ৰাখে, ধৈৰ্য্যৱান, যি প্ৰিয়
আৰু অপ্ৰিয় সমানে ভাৱে, আৰু -

মানাপমানয়োস্তুল্যোমিত্ৰাৰিপক্ষয়োঃ।

সৰ্বাৰম্ভ পৰিত্যাগী গুণাতীতঃ স উচ্যতে।। ২৫।।

যি জনে মান আৰু অপমানক সমানে ভাৰে, মিত্ৰ আৰু শত্ৰুকোসমানে ভাৰ ৰাখে, তেওঁ সম্পূৰ্ণ আৰম্ভ ৰহিত পুৰুষক গুণাতিত বুলি কোৱা হয়।

বাইশৰ পৰা পঁচিশ শ্লোকলৈকে গুণৰ পৰা অতীত হোৱা পুৰুষৰ লক্ষণ আৰু আচৰণত কোৱা হ'ল যে তেওঁ অচল, গুণৰ দ্বাৰা বিচলিত নোহোৱা, স্থিৰ থাকে। এতিয়া গুণৰ পৰা অতীত হোৱা বিধি প্ৰস্তুত কৰি কয় -

মাং চ যোহব্যভিচাৰেণ ভক্তিয়োগেন সেবতে।

স গুণান্‌মতীতৈত্যান্‌ব্ৰহ্মভূয়ায় কল্পতে।। ২৬।।

যি পুৰুষে অব্যভিচাৰিণী ভক্তিৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ ইষ্টৰ অতিৰিক্ত অন্য সাংসাৰিক স্মৰণৰ পৰা সৰ্বদা ৰহিত হৈ যোগৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ সেই নিয়ত কৰ্মৰ দ্বাৰা মোৰ নিৰন্তৰ ভজনা কৰে, তেওঁ এই তিনিও গুণক ভালদৰেই উল্লংঘন কৰি পৰব্ৰহ্মৰ লগত একে হ'বৰ যোগ্য হয়, যাৰ নাম হ'ল কল্প। ব্ৰহ্মৰ লগত একেভাৱ হোৱাই হ'ল বাস্তৱিক কল্প। অনন্য ভাৱেৰে নিৰ্দিষ্ট কৰ্মৰ আচৰণ নকৰিলে কোনোও এই গুণৰ পৰা অতীত হব নোৱাৰিব। শেষত যোগেশ্বৰে নিৰ্ণয় দিলে যে -

ব্ৰহ্মণো হি প্ৰতিষ্ঠাহমমৃতস্যাব্যয়স্য চ।

শাস্বতস্য চ ধৰ্মস্য সুখসৈকান্তিকস্য চ।। ২৭।।

হে অৰ্জুন! সেই অবিনাশী ব্ৰহ্মৰ (যাৰ সৈতে তেওঁ কল্প কৰে, যত সেই গুণাতিত একীভাৱেৰে প্ৰবেশ পায়) অমৃতৰ, শাস্বত ধৰ্মৰ আৰু সেই অখণ্ড একৰস আনন্দৰ - ময়েই আশ্ৰয় হওঁ, অৰ্থাৎ পৰমাত্মস্থিত সদগুৰুৱেই এই সকলোৰ আশ্ৰয়। শ্ৰীকৃষ্ণে এজন যোগেশ্বৰ আছিল। এতিয়া যদি আপোনাৰ অব্যক্ত, অবিনাশী, ব্ৰহ্ম, শাস্বত ধৰ্ম, অখণ্ড, একৰস আনন্দৰ আৱশ্যকতা আছে, তেতিয়াহলে কোনো তত্ত্বস্থিত, অব্যক্তস্থিত মহাপুৰুষৰ শৰণ লওক। তেওঁৰ দ্বাৰাহে এইটো সম্ভৱ হব পাৰে।

নিষ্কৰ্ষঃ-

বৰ্তমান আধ্যাত আৰম্ভণীতে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে অৰ্জুন ! জ্ঞানতকৈ অতি উত্তম পৰম জ্ঞান, মই আকৌ তোমাক কম যাক জানি মুনিজন উপাসনাৰ দ্বাৰা মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে; পুণৰ সৃষ্টিৰ আদিত তেওঁ জন্ম নলয়; কিন্তু শৰীৰৰতো নিধন আছেই। সেই সময়ত তেওঁ ব্যৰ্থিত নহয়। তেওঁ বাস্তৱত শৰীৰতো সেই দিনাই ত্যাগ কৰে; যি দিনা স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। প্ৰাপ্তী জীয়াই থাকোতে হয়; কিন্তু শৰীৰৰ অন্তৰ সকলতো তেওঁ ব্যৰ্থক দুখ অনুভৱ নকৰে।

প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ৰজ, সত্ৰ, তম তিনিও গুণে এই জীৱাত্মক শৰীৰত বান্ধে। দুটা গুণক দবাই তৃতীয় গুণক বঢ়াব পৰা যায়। গুণ পৰিবৰ্তনশীল। প্ৰকৃতি, যি অনাদি, নষ্ট নহয়, বৰঞ্চ গুণৰ প্ৰভাৱ এৰাই চলিব পাৰি। গুণে মনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। যেতিয়া সত্ৰ গুণৰ বৃদ্ধি হয় তেতিয়া ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশ আৰু বোধশক্তি থাকে। ৰজগুণ ৰাগাত্মক। সেই সময়ত কৰ্মৰ লোভ থাকে, আসক্তি থাকে, অন্তঃকৰণত তমগুণে কাৰ্য্যক্ৰম ল'লে আলস্য-প্ৰমাদে আক্ৰমণ কৰে। সত্ৰৰ বৃদ্ধি সময়ত মৃত্যুপ্ৰাপ্ত পুৰুষ উপৰৰ নিৰ্মল লোকত জন্ম গ্ৰহণ কৰে। ৰজগুণৰ বৃদ্ধিৰ সময়ত মৃত্যু বৰণ কৰা মনুষ্য মানৱ যোগীত পুনৰ ঘূৰি আহে আৰু তমগুণৰ বৃদ্ধিৰ সময়ত শৰীৰ ত্যাগ কৰা পুৰুষ (পশু-কীট-পতঙ্গ আদি) অধম যোগীত প্ৰাপ্ত হয়। সেইকাৰণে মানুহক ক্ৰমশঃ উন্নত গুণ সাত্বিকৰ ফালে অগ্ৰসৰ হোৱা উচিত। মূলতঃ তিনিও গুণ কোনোৱা এটা যোগীৰ কাৰণ হৈ পৰে। গুণেই আত্মক শৰীৰত বান্ধি থয়, সেই কাৰণে গুণৰ অতীত হোৱা উচিত।

তেওঁ যাৰদ্বাৰা মুক্ত হয় তাৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে যোগেশ্বৰে কয় যে অষ্টধা মূল প্ৰকৃতি গৰ্ভত ধাৰণ কৰোঁতা মাতা আৰু বীজৰূপ পিতাও ময়েই, বেলেগে কোনো মাতা-পিতা নাই। যেতিয়ালৈকে এই ক্ৰম থাকেই তেতিয়ালৈকে চৰাচৰ জগতত নিমিত্তৰ বাবে কোনোৱে মাতা-পিতা হ'বই; কিন্তু মূলতঃ

প্ৰকৃতিয়ে মাতা আৰু ময়েই পিতা।

ইয়াত অৰ্জুনে তিনিটা প্ৰশ্ন কৰিলে - যে গুণাতীত পুৰুষৰ লক্ষণ কি? আচৰণ কেনেকুৱা? আৰু কি উপায়েৰে মনুষ্য এই তিনি গুণৰ পৰা অতীত হব পাৰিব? এইদৰে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই গুণাতীত পুৰুষৰ লক্ষণ আচৰণৰ বিষয়ে কৈ, শেষত গুণাতীত হোৱাৰ উপায় ক'লে যে যি পুৰুষে অব্যভিচাৰিণী ভক্তি আৰু যোগৰ দ্বাৰা নিৰন্তৰ মোৰ ভজনা কৰে, তেওঁ তিনিও গুণৰ পৰা অতীত হৈ যায়। অন্য কাৰো চিন্তন নকৰাকৈ নিৰন্তৰ ইষ্টৰ চিন্তন কৰাই হ'ল অব্যভিচাৰিণী ভক্তি। যি সংসাৰৰ সংযোগ-বিয়োগৰ পৰা সবৰ্দা নিৰোধ হৈ আছে তাৰ নামেই যোগ, তাক কাৰ্য্যৰূপ দিয়াৰ প্ৰণালীৰ নামেই হ'ল কৰ্ম। যজ্ঞ যাৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হয়, সেয়াই নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম। অব্যভিচাৰিণী ভক্তিৰ দ্বাৰা সেই নিৰ্দিষ্ট কৰ্মৰ আচৰণেৰেই পুৰুষে তিনিও গুণৰ পৰা অতীত হয় আৰু অতীত হৈ ব্ৰহ্মৰ লগত একেভাৱ হ'বৰ বাবে, পূৰ্ণ কল্প প্ৰাপ্ত হ'বৰ বাবে যোগ্য হৈ উঠে। গুণে যাৰ মনত প্ৰভাৱ পেলায়, তাৰ বিলয় হলেই ব্ৰহ্মৰ লগত একাভাৱ হৈ যায়, এয়াই বাস্তৱিক কল্প। সেয়ে ভজন নকৰাকৈ কোনেও গুণৰ অতীত হব নোৱাৰে।

শেষত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই নিৰ্ণয় দিলে যে সেই গুণাতীত পুৰুষ যি ব্ৰহ্মৰ লগত একিভাৱত স্থিত হয়, সেই ব্ৰহ্মৰ, অমৃত তত্বৰ, শাস্বত ধৰ্মৰ আৰু অখণ্ড একৰস আনন্দৰ ময়েই আশ্ৰয় হওঁ অৰ্থাৎ প্ৰধান কৰ্তা ময়ে হওঁ। এতিয়াতো শ্ৰীকৃষ্ণ গ'লেই। এতিয়া সেই আশ্ৰয়তো গ'ল। তেতিয়া বৰ বিস্ময়কৰ কথা হ'ল। সেই আশ্ৰয় এতিয়া ক'ত পা ব? কিন্তু নহয়, শ্ৰীকৃষ্ণই নিজৰ পৰিচয় দিছে। তেওঁ এজন যোগী আছিল, স্বৰূপস্থিত মহাপুৰুষ আছিল। **‘শিষ্যন্তেহহং শাধি মাং ত্বাং প্ৰপন্নম্’**। অৰ্জুনে কৈছিলে “মই আপোনাৰ শিষ্য, আপোনাৰ শৰণত আঁছো, মোৰ ৰক্ষা কৰক।” ঠায়ে ঠায়ে শ্ৰীকৃষ্ণই নিজৰ পৰিচয় দিছে। স্থিতপ্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰ লক্ষণ কৈছে আৰু তেওঁৰ লগত নিজৰ তুলনা কৰিছে। সেয়ে স্পষ্ট হৈছে যে শ্ৰীকৃষ্ণ এজন মহাত্মা যোগী

আছিল। এতিয়া আপোনাৰ অখণ্ড, একৰস আনন্দ, শাস্ত্ৰত ধৰ্ম অথবা অমৃত তত্ত্বৰ যদি আৱশ্যকতা আছে, তেতিয়াহলে এই সকলোৰ প্ৰাপ্তিৰ সূত্ৰ একমাত্ৰ সদৃশ আছে। পোনে পোনে কিতাপ পঢ়ি কোনেও ইয়াক পাব নোৱাৰে। যেতিয়া সেই মহাপুৰুষ আত্মাৰ পৰা অভিন্ন হৈ সাৰথী হৈ যায়, তেতিয়া লাহে লাহে অনুৰাগীক সঞ্চালিত কৰি তেওঁৰ স্বৰূপলৈকে য'ত তেওঁ নিজেই প্ৰতিষ্ঠিত আছে তাতেই পোৱাই দিয়েগৈ। তেৱেই একমাত্ৰ মাধ্যম। এইদৰে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই নিজকে সকলোৰে আশ্ৰয় বুলি কৈ এই চৈধ্য আধ্যায়ৰ সমাপন কৰিছে, য'ত গুণ সমূহৰ বিস্তৃত বৰ্ণন আছে। সেয়ে -

এই দৰে শ্ৰীমৎভগবৎ গীতাৰূপী উপনিষদ এবং ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সম্বাদত “গুণত্ৰয় বিভাগযোগ” নামৰ চৈধ্য অধ্যায় পূৰ্ণ হয়।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দকৃতে শ্ৰীমৎভগবৎ গীতায়াঃ ‘যথার্থ গীতা’ ভাষ্য “গুণত্ৰয়াবিভাগযোগো” নাম চতুৰ্দশোহধ্যায়ঃ ॥১৪॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥